

АВТОНОМНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА МОДЕЛЬ ПРАВА

Вступ

Глибокі зміни правових систем під впливом економічних, політичних і соціальних факторів у всьому світі, включаючи Україну, докорінно змінюють наше бачення права. Скажімо, в умовах постдемократичної ерозії держави, комерціалізації системи забезпечення громадянських прав і свобод через делегування традиційних соціальних функцій держави приватному бізнесу, – ці глобальні тенденції описали О. Їжак та Г. Мерніков², – втрачає актуальність усталене визначення права через державний примус. Звичне викладання правознавства в межах національної державності не здатне задовольнити зростаючі запити на знання у сферах міжнародного, порівняльного та корпоративного права.

Академік О. Петришин зауважує, що право однобічно розуміється виключно як державний наказ без наповнення правових категорій соціальним змістом, недооцінюються визначальні етимологічні складові самого терміна «право», зокрема такі змістовні характеристики, як «справедливість», «правильність», «виправданість» тощо³. На думку академіка, виклики нового тисячоліття ставлять нові завдання перед дослідженням правової складової сучасного соціуму, зокрема інформаційного суспільства, причому методи та підходи до наукового пізнання правової реальності підлягають переосмисленню⁴. Однак було б помилкою при подібному переосмисленні відкидати вже накопичені надбання юридичної думки.

У теорії і філософії права є вічні питання, до обговорення яких вчені постійно повертаються в пошуках критеріїв істини на всі часи; до таких належить питання про зв'язок права і моралі. Дебати на цю тему Г. Гарта і Л. Фуллера на сторінках

¹Юрій Вадимович Шеляженко, асистент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Університету КРОК.

Yurii Sheliashenko, Assistant of the Department of State-Legal Disciplines, Faculty of Law, KROK University.

e-mail: sheliashenkoiuv@krok.edu.ua

²Олексій Їжак та Геннадій Мерніков, «Сучасна система міжнародних відносин – стан, виклики, загрози, можливі сценарії», *Вісник НАН України* 2 (2019): 7.

³До цієї думки О. Петришина можна додати, що, крім державного «правління», зміст права визначається і «правою» науковців і практиків, а також «управлінням», «самоуправлінням», часто недержавним, принаймні у нинішньому доктринальному розумінні держави, яке, однак, теж трансформується на вимоги часу.

⁴Олександр Петришин, «Проблеми соціалізації права та соціологізації юриспруденції», *Право України* 9 (2013): 92–3.

Гарвардського журналу права в 1958 р., попри їх змістовність, не поставили крапку в піднятому питанні та продовжилися в полеміці Р. Алексі та Є. Булигіна, що триває з 1993 р. донині з глибоким розгортанням природно-правової та позитивістської аргументації⁵. Н. Лейсі таким чином пояснює значення дебатів між позитивістами, що наголошують на підпорядкуванні правилам, та юснатуралістами, що висловлюють прагнення справедливості:

Перш за все, ці дебати говорять нам і нашим студентам звернути увагу на два питання, які вічно актуальні: як і наскільки можна застосувати право і закон для обмеження політичної влади, а також до якої міри право і закон є силою добра чи зла в нашому складному соціальному світі⁶.

Ураховуючи слухну думку О. Стовби про те, що ситуація неправа є екзистенційним фундаментом права⁷, витоки полеміки про зв'язок права і моралі можна прослідкувати в різних моделях природного стану життя людей як порядку на основі законів природи в теорії особистого суверенітету Дж. Локка⁸ чи війни всіх проти всіх у теорії походження державного суверенітету Т. Гоббса⁹ і навіть ще глибше в історії. Гоббс, попри критичне ставлення до моральності людей, для об'єктивності наводив два давньоримські вислови стосовно того, чи є людина за природою доброю або поганою:

Вірно сказано і те, що людина людині Бог, і те, що людина людині вовк. Перше правда, якщо порівняти громадян; друге – якщо порівняти громади... Докоряючи один одному, люди звикли бачити свої дії в інших, як у дзеркалі, де праве виглядає лівим¹⁰.

Образно кажучи, полеміка про співвідношення права і моралі нагадує судові дебати в процесі страшного суду, де має бути винесений вирок людству; позитивісти виступають з позиції обвинувачення, а юснатуралісти з позиції захисту, і їх невгамовне змагання відтягує винесення вироку до нескінченності.

Автономія і процесуальність права

Метою цієї статті є вивчення моделей права, що використовуються для опису правової реальності та передбачення можливих змін.

А. Гаррісон стверджує, що з кінця ХІХ ст. на зміну «формалістичному» баченню верховенства права як процесу захисту прав під дією низки факторів (у тому числі індустріалізації, розмежування закону та моралі, становлення соціологічної

⁵ Михаил Антонов, «Спор Р. Алексі и Е. В. Булыгина о необходимости связи между правом и моралью», *Российский ежегодник теории права* 2 (2009): 34.

⁶ Nicola Lacey, «Philosophy, Political Morality, and History: Explaining the Enduring Resonance of the Hart-Fuller Debate», *New York University Law Review* 83, no. 4 (2008): 1087.

⁷ Олексій Стовба, *Право і час* (Харків: Тім Пабліш Груп, 2016), 65.

⁸ John Locke, *Two Treatises of Government* (London: Awnsham Churchill, 1690), 220.

⁹ Thomas Hobbes, *Leviathan* (London: Andrew Crooke, 1651), 93.

¹⁰ Thomas Hobbius, *Elementa philosophica de cive* (Amsterdam: Ludovicum Elzevirium, 1647), 3.

і прогресивної юриспруденції) прийшло «нормативне» бачення верховенства права як засобу досягнення результату, а саме: створення кращого суспільства¹¹. Це протиставлення процесу та результату, на мою думку, є хибним, оскільки наратив права як пануючої соціальної норми не пояснює, яким чином здійснюється і розвивається право; модель правового процесу в юриспруденції не може підмінятися моделлю суспільства в соціології чи моделлю ринку в економіці. Такі моделі стосуються різних аспектів буття і не замінюють, а доповнюють одна одну. Спільною для них, – що охоче визнається у філософії права, схильній до юснатуралізму, і неохоче у теорії права, схильній до позитивізму, зосередженого на власних моделях, – є недосконалість: кожна модель має свої рамки, за межами яких розходиться з реальністю.

Завищені очікування від соціологічних моделей панування певних «прогресивних» верств населення призвели до трагічних подій, в яких масово гинули люди, оголошені «зайвими». Популярність спрощених економічних моделей, запропонованих американськими професорами, свого часу вилилася у появу багатотомної критики підручника П. Самуельсона та студентський протест проти обов'язкових лекцій Г. Менк'ю; нарощення індивідуальних та колективних боргів на основі таких моделей, за попередженням Б. Мітчелла, послаблює суверенітети і створює небезпеку зловживань, особливо зловживань владою¹². Проекти міжнародних фінансово-кредитних організацій, які Р. Гордон влучно назвав експортом верховенства права¹³, перетворюють суддів та юристів на агентів і соціальних інженерів великого капіталу та переформатовують правові системи націй-боржників на основі стандартизованих правових технологій утвердження глобального капіталізму. Нав'язування людям простих політичних, соціологічних та економічних моделей без урахування правових наслідків часто породжує тиранію та гноблення, поглиблює нерівність між людьми і народами.

Розмежувати право із соціологією, політикою та економікою допомагає феномен особистої автономії. Академік В. Копейчиков пояснює цей феномен таким чином:

Особистість – це не пасивний продукт суспільної взаємодії, а живий і активний суб'єкт, що володіє автономією у своєму розвитку і має власну внутрішню структуру, яка не збігається із суспільною. Особистості притаманна певна свобода, самостійність у своєму формуванні, діяльності та розвитку¹⁴.

Слід наголосити, що особиста автономія у правовому розумінні є не стільки проявом людської психології, скільки продуктом юридичного конструювання

¹¹ Arthur H. Garrison, "The Traditions and History of the Meaning of the Rule of Law," *The Georgetown Journal of Law & Public Policy* 12 (2012): 582.

¹² Brian P. Mitchell, "Debt and Sovereignty: The Lost Lessons," *Humanitas* 24, no. 1–2 (2011): 99.

¹³ Robert W. Gordon, "The Role of Lawyers in Producing the Rule of Law: Some Critical Reflections," *Theoretical Inquiries in Law* 11, no. 1 (2010): 458.

¹⁴ Владимир Копейчиков, *Народовластие и личность* (Київ: Україна, 1991), 20.

(зокрема, самовизначення) правової індивідуальності особи, її юридичної персональності або правосуб'єктності. Ідеться не тільки про усталене конструювання юридичних осіб поряд із фізичними особами, а також про юридичну персоналізацію груп (і навпаки, актуальність проблем деперсоналізації та антропологічного нігілізму в міжнародному праві, про які пише О. Тарасов¹⁵) та про юридичну персоналізацію штучного інтелекту – за висловом О. Радутного, визнання «електронної особи (особистості)»¹⁶, якій може бути властива штучна особиста автономія, що було показано автором цієї статті в попередній публікації¹⁷.

Неприйнятність суто соціологічного підходу до побудови моделі права (як і хибність приписування юснатуралізму в цілому ігнорування процесу заради результату – хоча це може бути правильно для окремих шкіл) добре ілюструє той факт, що у вихідну позицію процесу правотворення, описаного Дж. Ролзом, може ввійти у будь-який час одна особа чи більша кількість осіб¹⁸. Тобто якщо в центрі уваги соціології знаходяться суспільні відносини, у принципі тільки колективні (міжособові), то у центрі уваги юриспруденції знаходиться процес встановлення справедливості, у принципі однаково здійснений як окремою особою, так і колективом. Наприклад, мислені експерименти з моделювання суспільних відносин у соціології допускаються, але такі мислені експерименти самі по собі навряд чи створюють реальність суспільних відносин, тоді як у правознавстві мислений експеримент з моделювання правової реальності сам по собі вже є реалізацією права людини на свободу думки, що пояснюється в іншій публікації автора цієї статті¹⁹.

Можливість оголошення будь-якого *status quo* початковим станом процесу правотворення у теорії справедливості Ролза добре відповідає не тільки наведеній вище думці О. Стовби про неправу як фундамент права, але й вписується в рамки динамічного праворозуміння, яке становить, за словами того ж науковця, «осмислення права як рухомого, мінливого, процесуального за своєю суттю феномену»²⁰.

¹⁵ Олег Тарасов, *Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії* (Харків: Право, 2014), 512.

¹⁶ Олександр Радутний, «Суб'єктність штучного інтелекту у кримінальному праві», *Право України* 1 (2018): 123.

¹⁷ Юрій Шеляженко, «Особиста автономія у праві інформаційних технологій», *Право України* 3 (2018): 183.

¹⁸ John Rawls, *A Theory of Justice: Revised Edition* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999), 119.

¹⁹ Юрій Шеляженко, «Мислені експерименти для виявлення особистої автономії у правовій свідомості», у *Проблеми та перспективи формування правової культури в контексті сучасних соціально-економічних процесів*: збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, під ред. Сергія Савченка, Івана Оксьома, та Олександра Лисенка (Черкаси: Східноєвропейський університет економіки і менеджменту, 2017), 19–21.

²⁰ Олексій Стовба, «Динамічне праворозуміння: до питання предметної ідентифікації сучасної філософсько-правової думки», *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 163.

Цей процесуальний підхід наближає юснатуралізм до позитивізму, бо передбачає встановлення справедливості людським розсудом і віддаляє право від соціології, оскільки передумовою створення правовладдя із безвладдя вбачається скоріше правовий розсуд, ніж суспільна потреба. Процесуальність, окрема від (хоча і супутня) соціальності, може бути визначальною характеристикою тієї реальності права, яку С. Максимов називає особливим світом, відносно автономною сферою людського буття, що має власну логіку і закономірності²¹. Більше того, і соціологічні дослідження, зокрема Т. Тайлера, показують, що люди підкоряються закону через розуміння справедливості встановлених законом процедур²². Навіть опис права як механізму забезпечення взаємного визнання людей у концепції П. Рікера потребує важливого уточнення, яке робить Н. Сатохіна: взаємне визнання є завершенням на шляху самовизнання, реалізації власного досвіду²³.

Процесуальність права зумовлює перевагу правового досвіду над політичною волею, що підкреслює спостереження Н. Талеба про «крихкість» законодавчих актів та «антикрихкість» прецедентного права²⁴. Це можна пояснити автономією правового досвіду, що укріплюється як в умовах політичного порядку через врахування досвіду під час прийняття політичних рішень, так і в умовах політичного хаосу, що пришвидшує застарівання законодавства (яке вірно описав П. Рабінович²⁵) та створює багатоманіття альтернативних вказівок, розумний вибір між якими робиться на основі досвіду для задоволення потреби в правовому порядку, вираженої суперечливими політичними рішеннями. У кінцевому рахунку саме практика правового розсуду, перш за все у правосудді, являє собою реальне правотворення. В. Смородинський має рацію, заявляючи про актуальність наукової проблеми визнання за вітчизняною судовою практикою правотворчої функції²⁶.

Моделі права та їх антиподи

Серед усталених моделей права можна виділити три основні: модель права як владної вказівки, невиконання якої карається; модель права як суспільного договору, що визначає завдання для досягнення загального блага та публічного порядку; і модель права як справедливого процесу, що спонукає людей коритися закону, оскільки з ними поведуться розумно і з повагою до людської гідності. Кожна з цих

²¹ Сергій Максимов, «Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності», *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 344.

²² Tom R. Tyler, *Why People Obey the Law* (New Haven: Yale University Press, 1990), 163.

²³ Наталія Сатохіна, «Взаємне визнання у праві. Досвід неможливого», *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 171.

²⁴ Нассім Н. Талеб, *Антикрихкість: про (не)вразливе у реальному житті*, пер. Миколи Климчука (Київ: Наш Формат, 2018), 30.

²⁵ Петр Рабінович, «Своевременность в праве», *Вопросы теории государства и права* 9 (1991): 59–60.

²⁶ Віктор Смородинський, «Судова реформа у контексті верховенства права», *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 208.

моделей відображає якийсь бік правової реальності та визнається в різних доктринах. Проте ніяка модель не може дорівнювати своєму оригіналу – у неї інше завдання: допомогти нам зрозуміти та досягнути реальність, вмістити в голові складні явища. На практиці до кожної моделі права знайшлися антиподи, лазівки для беззаконня.

Модель права як владної вказівки, «монополії на насильство» Г. Гарт колись порівняв із поведінкою грабіжника, який наказує жертві: віддай гаманець, інакше вб'ю²⁷. Якщо закон просто вимагає покори погрозою, чим він відрізняється від тирана або озброєного грабіжника? Власне, серед підприємців зараз модно сприймати державу як озброєного грабіжника, бо вони не відчують, що їх податки збагачують суспільство. Твердою рукою можна навести порядок і закликати до розуму, але тиранія дорого обходиться людям.

Модель права як суспільного договору сприяє розвитку демократії та конституційних засад сучасної національної держави, але іноді набуває спотворених форм, таких як соціал-дарвінізм, міжнаціональна ворожнеча і класова боротьба. Коли люди домовляються про свої права і обов'язки в кращому суспільстві, виникає спокуса змусити кожного громадянина доводити, що він свій, а не чужий, іти на жертви та приниження, боротися за виживання, воювати з внутрішніми і зовнішніми ворогами.

Модель права як справедливого процесу сприяє емансипації людини в дружньому, вільному і передбачуваному середовищі. Антиподи цієї моделі – маніпуляції формальностями та несправедливі алгоритми. Можна по-різному ставитися до питання співвідношення моралі та права, але зловживання правом необхідно засуджувати. Ситуації, описані класичною фразою «по формі правильно, по суті знуцання», трапляються і в інформаційному суспільстві. Наприклад, К. О'Ніл показує, як використання комп'ютерних моделей попередження злочинності в роботі поліції призводить до дискримінації за ознаками майнового стану (криміналізації бідності) і навіть расової дискримінації, як упевненість розробників програми оцінки ризиків дострокового звільнення в тому, що тривале ув'язнення знижує ризики повторення злочину, спричиняє зростання рецидивізму через те, що довші тюремні строки ускладнюють ресоціалізацію²⁸.

Реальність правових процесів міняється. Надійність правових систем залежить від життєздатності моделей права, якими ми оперуємо.

Сила закону й автономне значення верховенства права

Силу закону або верховенство права часто описують як легітимний примус, а закон часто визначають як забезпечену державним примусом суспільну норму.

²⁷ Herbert L. A. Hart, "Positivism and the Separation of Law and Morals," *Harvard Law Review* 71, no. 4 (1958): 603.

²⁸ Cathy O'Neil, *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy* (New York: Crown Publishers, 2016), 84–104.

Обидва підходи (розвинуті, наприклад, у працях Г. Кельзена) вбачаються неточними, оскільки не враховують природу людини як розумної особи. Формальне розмежування права та закону тільки додає плутанини, штучно збільшуючи дистанцію між справедливістю і правильністю.

Люди можуть виконувати закон добровільно, без примусу, розуміючи правильність закону. Коли людина керується власним судженням, як належить бути, це судження для людини має силу закону. Відтак, сила державного примусу є силою закону лише у вузькому розумінні. Щоб зрозуміти, в чому полягає сила закону в ширшому розумінні, варто розглянути можливість того, що закони права та закони природи не просто називаються однаковим терміном «закон», але й мають однаковий зміст: правильність, реальність.

Закон у принципі є правилом, яке реалізується саме по собі. Закон природи являє собою точне знання про обов'язкову повторюваність природних явищ на зразок всесвітнього тяжіння або неминучого дорослішання дітей. Цей закон за визначенням виконується незалежно від людської волі, бо науковий метод його встановлення вимагає ретельної перевірки того, що йдеться саме про об'єктивно відчутну закономірність, характерну для буття матерії, а не лише про витвір уяви у свідомості. Закон права являє собою знання про реалізацію волевиявлення людей на зразок того, яка поведінка дозволена чи заборонена, яка від неї користь чи шкода, як захочується корисна поведінка і як припиняється шкідлива поведінка, як досягти добровільного чи примусового дотримання закону. У межах певного процесу закон обов'язково виконується; і при сторонньому спостереженні за природним процесом, і при участі в юридичному процесі виявляється, що цей процес за умови дотримання певних правил має певні результати. Більше того, наукове експериментування саме по собі є процесом, схожим на юридичну практику: наприклад, результативність обох цих процесів залежить від акуратного документування.

Можна сказати, що єдність процесу та результату, невіддільність правил буття від самого буття в його динамізмі і є силою закону, тобто гарантією його виконання. Природні процеси самі по собі повторюються за однакових умов. Серед людей, у суспільстві закон невіддільний від носіїв правової культури, що творять свій закон і керуються ним. Сила закону в тому, що він чесно поєднує причину і наслідок, формує передбачувану реальність у природі та житті людини. Іншими словами, сила закону в правдивості, очевидній вірності, дієвості, непорушності, невідчужуваності від реальності.

Вище згадувалося, що процесуальність права проводить ризику між правом і соціологією; невідчужуваність закону від реальності проводить ще одну ризику між правом та економікою. Відчуження та перерозподіл благ в економіці не має порушувати права людини, які є невідчужуваними, а економічна конкуренція не має створювати відчуження між людьми, оскільки вільний і повний розвиток особистості можливий лише за умови дотримання обов'язків перед суспільством – це

передбачено в Загальній декларації прав людини. Якщо економіка продукує розподіл, право охороняє цілісність. Щоб чітко відокремити ці сфери знання та практики, доцільно було б не описувати ключові категорії права міждисциплінарними термінами, як-от «монополія».

Верховенство права дуже поверхово описується економічною схемою монополії держави на насильство, і навіть ця схема не працюватиме просто за рахунок сплати податків та найму охоронців порядку. Легітимність примусу забезпечується законами, прийнятими з урахуванням інтересів людей, інакше люди вдаються до громадянської непокори та повстають проти тиранії.

Більш точним могло б бути розуміння верховенства права як автономного процесу, що рухається сам по собі, виходячи з того, що сила закону в його виконанні людьми, які живуть за власним законом. В іншій публікації, розвиваючи ідеї вітчизняних і західних теоретиків, я запропонував розуміти під верховенством права принцип, відповідно до якого всі суб'єкти права визнають право кожного відстоювати власні інтереси та користуватися доступними благами, уникають конфронтації та конфліктів інтересів і в усіх правових відносинах дотримуються визнаних та визначених ними норм (законів), як правило, попередньо проголошених, на основі яких здійснюється розсуд про справедливість (правосуддя), виявляються факти порушення права і встановлюється відповідальність для відновлення справедливості²⁹.

Наведені концепції єдності закону з реальністю та автономного значення верховенства права дають відповідь на питання про суть закону, яке сформулював Г. Кельзен, критикуючи уникнення примусу в законотворчості:

Якщо хтось розглядає правовий порядок з динамічної точки зору... здається можливим визначити поняття закону зовсім інакше, ніж ми визначаємо його в цій теорії. Зокрема, здається можливим ігнорувати елемент примусу, визначаючи поняття закону... Відповідно до динамічної теорії, законом є щось створене в певному процесі, і все створене таким чином є законом. Це динамічне поняття, однак, тільки виглядає поняттям закону. Воно не містить ніякої відповіді на питання, в чому суть закону, за яким критерієм закон можна відрізнити від інших соціальних норм... Правовою є тільки та норма, що призначена регулювати поведінку людей і робить це у спосіб забезпечення акту примусу як санкції³⁰.

Однак нам верховенство права або сила закону бачиться не стільки в примусовості, скільки в переконливості. Право доповнює та розвиває людську свободу вибору і свободу волі. Закон формує передбачувану реальність в інтересах людей; юрист є фахівцем, який чесно попереджає людей про наслідки їх волевиявлення та допомагає знайти найбільш безпечні форми свободи, щоб вони були справедливими, прийнятними або бажаними для всіх.

²⁹ Юрій Шеляженко, "Автономне значення верховенства права," *Альманах права* 8 (2017): 294.

³⁰ Hans Kelsen, *General Theory of Law and State* (1945; repr., Abingdon: Routledge, 2017), 122–3.

Автономія волі та матерії і процесуальна динаміка

Автономія (грец. *αὐτο* – свій, *νόμος* – закон) є буття *per se* («як таке»). Йдеться про нормативність буття – ту єдність закону і буття, в якій, як було сказано вище, вбачається сила закону; іманентну правильність, спонтанний порядок чи самоорганізацію. В «Інституціях» Гая знаходимо принцип: *omne autem ius quo utimur vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones* – всякий закон, яким ми користуємося, стосується або осіб, або речей, або дій³¹. Р. Домінго цитує цей принцип, висловлюючи думку, що в сучасному глобальному праві, заснованому на правах людини, особи мають займати центральне місце³². Однак автономія властива не тільки особам; автономія є самовизначеністю осіб, предметів, явищ.

П. Юркевич писав у «Філософії права»:

Матеріальні речі у своїй взаємодії підлягають невідворотним законам, форми яких є: поштовхи, тертя, словом, усі форми насильства або сліпої сили... Людині як розумній істоті властива автономія, яка полягає в тому, що людина підкоряється законові, який сама собі встановила на підставі пізної гідності – встановила як придатний для всякої розумної істоти... Необхідність цієї ідеї автономії відкривається з того, що крім закону сили й розуму в існуючому нема третьої форми законів³³.

Іммануїл Кант у «Критиці практичного розуму» пояснював:

Автономія волі є єдиним принципом моральних законів і встановлених ними обов'язків... Це незалежність як свобода від супротивного і власний закон чистого, практичного розуму як свобода у позитивному розумінні...³⁴ Або принцип розуму сам по собі розглядається як підстава визначення волі незалежно від об'єктивної бажаності... тоді цей принцип є практичним законом... і діє на підставі власної волі, яка сама по собі добра, оскільки відповідає максимі загального блага... Або максима волі, що визначає об'єкт задоволення та невдоволення, та максима розуму, прагнення досягати користі та уникати шкоди, визначає дії... хоча ці максими не можна назвати законами, вони скоріше розумні, практичні правила...³⁵ Загальне благо передбачає моральний закон... і ніщо інше, згідно з принципом автономії, не визначає волю³⁶.

Отже, існують два види автономії: автономія волі у розумінні І. Канта і автономія матерії, або «сліпа сила» у розумінні П. Юркевича.

Автономія волі – це «розумна сила», процес самоуправління людей та інших осіб (наприклад, груп осіб, установ, організацій, штучного інтелекту), здатність приймати рішення, керуватися законами права, розпоряджатись контрольованими особами, предметами, явищами.

³¹ Gai, *Institviones* (Oxford: Clarendon Press, 1904), 13.

³² Rafael Domingo, *The New Global Law* (Cambridge University Press, 2010), 162.

³³ Памфіл Юркевич, *Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник* (Київ: Український світ, 1999), 182–3.

³⁴ Immanuel Kant, *Kritik der praktischen Vernunft* (Riga: Hartknoch, 1788), 58–9.

³⁵ Там само, 109.

³⁶ Там само, 197.

Автономія матерії передбачає, що всі явища та предмети існують за своїми законами, опис яких може бути вільним, але на практиці відчутні форми, зв'язки причин та наслідків однаково спостерігаються та повторюються експериментально. Закони природи, що зумовлюють автономію матерії, неможливо змінити ніяким волевиявленням, хоча можливо переформулювати або пристосувати для досягнення деяких цілей.

Динамізм людського волевиявлення дозволяє поєднувати автономію волі та автономію матерії, управляти особливими явищами – процесами реалізації волевиявлення. Знання законів природи допомагає людині перетворювати матерію на інструмент своєї волі. Знання законів права допомагає людині реалізувати свою волю без спротиву або за допомогою інших людей.

Динамічне праворозуміння вимагає переглянути бачення об'єктів права як правових відносин, залишаючи осіб у ролі суб'єктів права. Об'єктами права є, скоріше, правові процеси і автономія їх елементів, таких як особи, предмети і явища. Замість відносин мова має йти про прояви залученості до процесів, визначені автономією волі та автономією матерії, такі як індивідуальність (безвідносність) та інтерес (відносність) буття в процесі щодо певних осіб, предметів, явищ. Суб'єктам права властиві індивідуальність та інтереси, об'єктам права – тільки індивідуальність.

Динаміка історично-правового процесу та зв'язок моралі з правом

Надзвичайно цікавим для осмислення є питання історичної динаміки, процесу еволюційного розвитку права в цілому та окремих правових категорій. О. Конт запропонував закон трьох стадій розвитку знання в будь-якому суспільстві, а саме: знання починається з віри у певні пояснення фактів, які пропонує релігія чи людська уява (стадія теології або фантазій), розвивається у філософських роздумах і дискусіях про здійснені спостереження (стадія метафізики або абстракцій) і знаходить довершеність у практичних знаннях, підтверджених фактами і досвідом (стадія науки або позитивізму)³⁷. Цей закон поєднує соціальний та процесуальний підхід, тому для його використання у вивченні правової динаміки може бути корисно зосередитися саме на процесуальній складовій закону трьох стадій, його застосуванні до юридичних знань з особливою увагою до рушійних сил динамізму розвитку.

У результаті досліджень автора виявлено, що особиста автономія як здатність суб'єкта права жити за власними правилами у своєму розвитку проходить три стадії: реалізація свободи і прийняття відповідальності для створення традиції; реалізація традиції і прийняття альтернатив для створення закону; реалізація закону і прийняття реформ для нарощування свободи на основі нових правових технологій.

³⁷ Auguste Comte, *Cours de philosophie positive: tome premier, contenant les préliminaires généraux et la philosophie mathématique* (Paris: Baillière, 1830), 3–5.

Рушійною силою розвитку на кожній із цих стадій є діалектичний зв'язок між свободою і відповідальністю, традицією та альтернативами, законом і реформами; ігнорування діалектики розвитку, пригнічення діалектичних процесів призводить до повстання проти тиранії, яке водночас і перериває розвиток, і створює можливості для його відновлення³⁸. Подібну діалектику можна спостерігати як у перспективі розвитку автономії окремої особи чи організації, так і в історичній перспективі розвитку знань про особисту автономію³⁹.

Існують революційні та еволюційні теорії правового прогресу, різниця між якими полягає в тому, чи вбачають теоретики за можливе зміну правової системи зсередини. Скажімо, «динамічна юриспруденція» А. Джейкобсона є революційною теорією, оскільки передбачає наведення порядку без участі держави на основі неформального права⁴⁰. М. Гофман, навпаки, вбачає завдання «еволюційної юриспруденції» у поверненні до коренів доцільності норм права при розвитку законодавства та судової практики⁴¹.

Г. Ховенкамп виділяє три історичні групи еволюційних теорій у юриспруденції. До першої групи він відносить неполітичний еволюціонізм, зокрема правовий прагматизм О. В. Холмса, який указував, що закон не може вважатися справедливим тільки через те, що предки жили за цим законом, бо примітивні закони з часом втрачають чинність через зміну правил виживання. Друга група – соціал-дарвінізм, зокрема, Г. Спенсера, що акцентував на розвитку права власності, вважаючи, що законом має захищатися непорушність приватної власності та вільна економічна конкуренція, в якій виживають лише найбільш пристосовані. Третя група – реформістський (прогресивний) дарвінізм, зокрема, Р. Паунда, який вважав закон інструментом оптимізації політики і вказував на еволюційний розвиток закону як механізму соціального контролю, – дослідник наводить його міркування про застосування контівського закону трьох стадій до розвитку права: невіддільність від релігії і звичаїв на першій стадії, метафізичний формалізм при зародженні юридичної професії на другій стадії та гуманізація суспільних відносин законом на третій стадії⁴².

На мою думку, динамізм контівського закону трьох стадій може бути застосований і до вирішення питання про співвідношення права і моралі.

³⁸ Юрій Шеляженко, "Еволюция автономии субъекта права на примере Общественной организации «Автономная Адвокатура»," *Наука вчера, сегодня, завтра* 36, № 2 (2017): 140–6.

³⁹ Юрій Шеляженко, "Розвиток особистої автономії в історії права," *Правничий вісник Університету КРОК* 25 (2017): 109.

⁴⁰ Arthur J. Jacobson, "Law and Order," in *Habermas on Law and Democracy: Critical Exchanges*, eds. Michel Rosenfeld and Andrew Arato (Berkeley: University of California Press, 1998), 190–206.

⁴¹ Morris B. Hoffman, "Evolutionary Jurisprudence: The End of the Naturalistic Fallacy and the Beginning of Natural Reform?" in *Law and Neuroscience*, ed. Michael Freeman (Oxford: Oxford University Press, 2011), 483–504.

⁴² Herbert J. Hovenkamp, "Evolutionary Models in Jurisprudence," *Texas Law Review* 64, no. 4 (1985): 645–85.

Припустимо, що мораль заснована на вірі в добро і зло, що дозволяє людині робити моральні судження, оцінювати осіб, предмети, явища як добрі (бажані) чи погані (небажані) та ставитися до них відповідно. За знанням, заснованим на вірі, має слідувати філософське знання – в даному випадку це етика, вивчення моралі шляхом її спостереження та коментування, що веде до суджень на основі «золотого правила» взаємності: стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе. Наступною сходинкою є позитивне знання – юридичні науки, засновані на систематизації досвіду, практичному вивченні процесу винесення і реалізації суджень, поєднанні якісного аналізу з кількісним: як показав Д. Дегтерев, математичні методи давно застосовуються у правознавстві⁴³; автором також застосовується математичне та комп'ютерне моделювання особистої автономії⁴⁴.

Отже, право є вищою (позитивною), тоді як мораль є початковою (заснованою на вірі) стадією розвитку знань у сфері юриспруденції. Цей висновок дозволяє побачити під новим кутом співвідношення права та моралі, однак не вирішує спір між позитивістами та юснатуралістами. Навіть якщо опоненти погодяться з даною теорією, залишиться дилема еволюційного чи революційного розвитку – чи має право покінчити з темним минулим заради світлого майбутнього або сумлінно продовжувати справу предків; чи можуть мирно співіснувати і застосовуватися водночас мораль, етика і право. Думаю, це цілком можливо, як ми бачимо одночасне процвітання релігії, філософії і науки попри те, що знаходяться і бажачі твердити про їх несумісність.

Ідея автономно-процесуальної моделі права

Як уже було обґрунтовано в іншій публікації, методичною передумовою добровісного дослідження правових процесів є визнання автономії цих процесів та їх елементів – індивідуальних закономірностей їх існування, знання про які здобувається в теоретичних і практичних дослідженнях⁴⁵. Наприклад, розумне волевиявлення особи, організації, установи або реальна повторюваність явища за певних умов має визнаватися законом; не може визнаватися діючим неефективний закон, що ніяким чином не реалізується і не може реалізуватися в принципі; закон мало діятиме на тих, чия гідність він принижує, чий інтереси ігнорує.

Автономно-процесуальна модель права, розроблена автором, передбачає, що право як справедлива свобода формується у процесах виявлення індивідуальності

⁴³ Денис Дегтерев, "Применение математических методов в юридической методологии," *Государство и право* 8 (2014): 82–7.

⁴⁴ Yurii Sheliashenko, "Computer Modeling of Personal Autonomy and Legal Equilibrium," *Advances in Intelligent Systems and Computing* 765 (2019): 74–81.

⁴⁵ Юрій Шеляженко, "Визнання автономії об'єктів та суб'єктів права як методична передумова теоретико-правових досліджень," у *Матеріали VIII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Копейчикова*, під ред. Андрія Завального, Наталії Лазнюк, та Дениса Тихомирова (Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2018), 247–9.

та інтересів автономних елементів цих процесів, пасивних (об'єктів) і активних (суб'єктів). Такі процеси називаються правовими. Слід зазначити, що самі правові процеси є об'єктами права, їх індивідуальність полягає у стійкому зв'язку дій із наслідками свободи та відповідальності. Свобода є реалізацією автономії буття, а відповідальність є реалізацією процесу буття, його відносності (відповідальність перед іншими) або безвідносності (відповідальність перед собою). Справедливість є урівноваженням свобод, реалізацією верховенства права в автономному значенні, про яке йшлося вище, зокрема, заохочення розвитку свободи та стримування зловживань свободою. Серед принципів автономно-процесуальної моделі слід відзначити: пріоритет прав людини; економію примусу, виключення насильства та заперечення його абсолютності; єдність закону та реальності, практичність як критерій дійсності закону, а також визнання суспільства системою людського розвитку і безпеки, що формується в процесі еволюційного балансування прав і обов'язків особи.

Автономно-процесуальна модель права дозволяє засновувати верховенство права на прагматичному розрахунку оптимальних умов співіснування індивідуальностей та балансування інтересів, не покладаючись на певну догму та її насильницьке впровадження свавільним сувереном, що нівелюється подальшим повстанням проти тиранії. Цією моделлю не тільки враховується, що автономна особа в суспільстві своїми діями визначає та спрямовує напрям свого життя, одержуючи всі вигоди і втрати через власні рішення, а й передбачається роль особистої автономії у перетворенні кожної особи на агента правовладдя в автономному розумінні верховенства права. Останнє не знімає необхідності у кваліфікованих, спеціалізованих агентах, але робить більш ефективною їх роботу за підтримки людей, щоб сила права спрямовувала суспільний прогрес.

Реалізм є основною перевагою автономно-процесуальної моделі права. Вона спрямована на те, щоб вивчати і вдосконалювати реальність права, а не маніпулювати відірваними від життя фікціями. Ця модель допомагає знайти силу закону в самотності та саморегулюванні всіх процесів і осіб, знайти застосування принципам права у сферах, на які надмірно спеціалізоване право не поширювалося. Правові процеси зміцнюють солідарність людей, збільшують індивідуальну самостійність і загальну підтримку правомірних ініціатив.

Ще однією корисною особливістю автономно-процесуальної моделі є те, що вона включає закони природи до сфери права. Звісно, вільним волевиявленням люди не можуть встановлювати закони природи, але можуть стримувати маніпуляції оманливими формами подачі знань та зловживання технологіями, спотворення наукової істини в політичних чи корпоративних інтересах. Це шлях до формування верховенства права у сфері науки, забезпечення академічної доброчесності та свободи, гарантування і правового захисту науково-технічного прогресу, а також загальнонаукового застосування принципів і норм права, подібно до того як

обов'язок доказувати стверджуване (*onus probandi*) є принциповим не тільки для учасників юридичних процесів, а й для всіх науковців. Міждисциплінарні дослідження дозволяють поєднувати знання у сфері правових та інших наук, причому це взаємне збагачення – можна наводити приклади не тільки застосування хімії та фізики у криміналістиці, соціології та психології у кримінології, але й застосування Ю. Гарфілдом юридичного методу аналізу судової практики для аналізу цитування будь-яких наукових публікацій, що лежить в основі сучасної бібліометрії.

Висновки

Знання у сфері права як відносно автономній сфері людського буття становлять окрему систему знань, заснованих на практичному досвіді правових процесів. Їх динаміка є особливим об'єктом наукових досліджень у сфері права, що відрізняє юридичні науки від інших гуманітарних і суспільних наук – соціології, економіки, політології тощо. Хоча міждисциплінарні дослідження корисні для розвитку права і точних досліджень бракує, не слід плутати знання правових процесів зі знанням суспільних відносин, оскільки різні сфери знань акумулюють різний досвід – скажімо, об'єднання осіб у групи в поведінковій економіці може розглядатися як маніпуляція масами, а у юриспруденції як правозахисний рух.

Аналіз динаміки історично-правового процесу показує, що знання про винесення і реалізацію людських суджень у своєму розвитку проходять три стадії: спочатку це мораль, заснована на вірі в добро і зло; потім етика, вивчення моралі шляхом спостереження та філософствування; зрештою право – наукова систематизація практичного досвіду рішучих і вирішальних суджень.

Можна виділити такі підходи до розуміння права: статичний, або консервативний, що характеризується спрямованістю на примусове збереження *status quo*; і динамічні теорії прогресу права в мінливому світі – революційні й еволюційні. Статична юриспруденція є теорією утримання життя у незмінному стані законності, що вважається правомірним безвідносно до реалій життя. Правовий процес у статичній юриспруденції лише слугує політиці дотримання стану законності як засіб застосування санкцій, протидії виходу життя за межі певного абсолютизованого закону. Динамічна юриспруденція є теорією спорідненості закону і життя, правотворчої сили практики. Зокрема, революційна юриспруденція є теорією диктату вимог життя у формі закону, підпорядкування правових процесів політичній, економічній чи іншій доцільності. А еволюційна юриспруденція є теорією виявлення життєвих закономірностей у формі закону та вдосконалення цих закономірностей, формування та відбору в автономних правових процесах законів, ефективних на практиці, пристосованих для кращого розуміння та поліпшення життя.

Еволюція праворозуміння веде до виявлення явищ процесуальної природи права, автономії волі та автономії матерії, розробки автономно-процесуальної (прагматичної) моделі права, що ґрунтується на визнанні автономії правових процесів та їх

елементів і баченні сили закону в його невідчужуваності від реальності, повторюваності дій та їх наслідків у результаті реалізації будь-якого волевиявлення і в наукових експериментах.

Автономно-процесуальна модель права дозволяє достовірно описувати мінливу дійсність і передбачати шляхи формування злагодженої суспільно-правової системи, усі елементи якої і система в цілому є самостійними та життєздатними. Ця модель може використовуватися у правовій освіті та як теоретико-методологічна основа наукових досліджень. Критичне ставлення до примусу та економія ресурсів правозастосування, характерні для цієї моделі, допомагають зближувати закон із життям та популяризувати правову культуру, щоб утвердження верховенства права стало справою кожної людини.

© Ю. Шеляженко, 2019

Бібліографія

- Антонов, Михаил. “Спор Р. Алекси и Е. В. Булыгина о необходимости связи между правом и моралью.” *Российский ежегодник теории права* 2 (2009): 34–8.
- Дегтерев, Денис. “Применение математических методов в юридической методологии.” *Государство и право* 8 (2014): 82–7.
- Їжак, Олексій, та Геннадій Мерніков. “Сучасна система міжнародних відносин – стан, виклики, загрози, можливі сценарії.” *Вісник НАН України* 2 (2019): 3–29.
- Копейчиков, Владимир. *Народовластие и личность*. Киев: Україна, 1991.
- Максимов, Сергій. “Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності.” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 343–51.
- Петришин, Олександр. “Проблеми соціалізації права та соціологізації юриспруденції.” *Право України* 9 (2013): 86–102.
- Рабинович, Петр. “Своевременность в праве.” *Вопросы теории государства и права* 9 (1991): 55–62.
- Радутний, Олександр. “Суб’єктність штучного інтелекту у кримінальному праві.” *Право України* 1 (2018): 123–36.
- Сатохіна, Наталія. “Взаємне визнання у праві. Досвід неможливого.” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 170–81.
- Смородинський, Віктор. “Судова реформа у контексті верховенства права.” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 204–11.
- Стовба, Олексій. “Динамічне праворозуміння: до питання предметної ідентифікації сучасної філософсько-правової думки.” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 162–9.
- Стовба, Олексій. *Право і час*. Харків: Тім Пабліш Груп, 2016.
- Талеб, Нассім Н. *Антикрихкість: про (не)вразливе у реальному житті*. Переклад Миколи Климчука. Київ: Наш Формат, 2018.
- Тарасов, Олег. *Суб’єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії*. Харків: Право, 2014.
- Шеляженко, Юрий. “Эволюция автономии субъекта права на примере Общественной организации «Автономная Адвокатура».” *Наука вчера, сегодня, завтра* 36, № 2 (2017): 140–6.

- Шеляженко, Юрій. “Автономне значення верховенства права.” *Альманах права* 8 (2017): 292–5.
- Шеляженко, Юрій. “Визнання автономії об’єктів та суб’єктів права як методична передумова теоретико-правових досліджень.” В *Матеріали VIII-их наукових читань, присвячених пам’яті академіка В. В. Копейчикова*, під ред. Андрія Завального, Наталії Лазнюк, та Дениса Тихомирова, 247–9. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2018.
- Шеляженко, Юрій. “Мислені експерименти для виявлення особистої автономії у правовій свідомості.” В *Проблеми та перспективи формування правової культури в контексті сучасних соціально-економічних процесів*: збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, під ред. Сергія Савченка, Івана Оксьома, та Олександра Лисенка, 19–21. Черкаси: Східноєвропейський університет економіки і менеджменту, 2017.
- Шеляженко, Юрій. “Особиста автономія у праві інформаційних технологій.” *Право України* 3 (2018): 183–200.
- Шеляженко, Юрій. “Розвиток особистої автономії в історії права.” *Правничий вісник Університету КРОК* 25 (2017): 101–12.
- Юркевич, Памфіл. *Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник*. Київ: Український світ, 1999.
- Comte, Auguste. *Cours de philosophie positive: tome premier, contenant les préliminaires généraux et la philosophie mathématique*. Paris: Baillière, 1830.
- Domingo, Rafael. *The New Global Law*. Cambridge University Press, 2010.
- Gai. *Institvtiones*. Oxford: Clarendon Press, 1904.
- Garrison, Arthur H. “The Traditions and History of the Meaning of the Rule of Law.” *The Georgetown Journal of Law & Public Policy* 12 (2012): 565–8.
- Gordon, Robert W. “The Role of Lawyers in Producing the Rule of Law: Some Critical Reflections.” *Theoretical Inquiries in Law* 11, no. 1 (2010): 441–68.
- Hart, Herbert L. A. “Positivism and the Separation of Law and Morals.” *Harvard Law Review* 71, no. 4 (1958): 593–629.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. London: Andrew Crooke, 1651.
- Hobbius, Thomas. *Elementa philosophica de cive*. Amsterdam: Ludovicum Elzevirium, 1647.
- Hoffman, Morris B. “Evolutionary Jurisprudence: The End of the Naturalistic Fallacy and the Beginning of Natural Reform?” In *Law and Neuroscience*, edited by Michael Freeman, 483–504. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Hovenkamp, Herbert J. “Evolutionary Models in Jurisprudence.” *Texas Law Review* 64, no. 4 (1985): 645–85.
- Jacobson, Arthur J. “Law and Order.” In *Habermas on Law and Democracy: Critical Exchanges*, edited by Michel Rosenfeld and Andrew Arato, 190–206. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Kant, Immanuel. *Kritik der praktischen Vernunft*. Riga: Hartknoch, 1788.
- Kelsen, Hans. *General Theory of Law and State*. 1945. Reprint, Abingdon: Routledge, 2017.
- Lacey, Nicola. “Philosophy, Political Morality, and History: Explaining the Enduring Resonance of the Hart-Fuller Debate.” *New York University Law Review* 83, no. 4 (2008): 1059–87.
- Locke, John. *Two Treatises of Government*. London: Awnsham Churchill, 1690.

- Mitchell, Brian P. "Debt and Sovereignty: The Lost Lessons." *Humanitas* 24, no. 1–2 (2011): 93–100.
- O'Neil, Cathy. *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown Publishers, 2016.
- Rawls, John. *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999.
- Sheliazhenko, Yurii. "Computer Modeling of Personal Autonomy and Legal Equilibrium." *Advances in Intelligent Systems and Computing* 765 (2019): 74–81.
- Tyler, Tom R. *Why People Obey the Law*. New Haven: Yale University Press, 1990.

Bibliography

- Antonov, Mikhail. "Spor R. Aleksii i E. V. Bulygina o neobkhodimosti svyazi mezhdou pravom i moral'yu [Dispute of R. Aleksii and E. V. Bulygin about the Necessary Connection between the Law and the Morals]." *Rossiyskiy ezhegodnik teorii prava* 2 (2009): 34–8 (in Russian).
- Comte, Auguste. *Cours de philosophie positive: tome premier, contenant les preliminaires generaux et la philosophie mathematique* [Course of Positive Philosophy: The First Volume, Containing General Preliminaries and Mathematical Philosophy]. Paris: Baillière, 1830 (in French).
- Degterev, Denis. "Primenenie matematicheskikh metodov v yuridicheskoy metodologii [Application of Mathematical Methods in Juridical Methodology]." *Gosudarstvo i pravo* 8 (2014): 82–7 (in Russian).
- Domingo, Rafael. *The New Global Law*. Cambridge University Press, 2010.
- Gai. *Institvtiones* [Institutions]. Oxford: Clarendon Press, 1904 (in Latin).
- Garrison, Arthur H. "The Traditions and History of the Meaning of the Rule of Law." *The Georgetown Journal of Law & Public Policy* 12 (2012): 565–8.
- Gordon, Robert W. "The Role of Lawyers in Producing the Rule of Law: Some Critical Reflections." *Theoretical Inquiries in Law* 11, no. 1 (2010): 441–68.
- Hart, Herbert L. A. "Positivism and the Separation of Law and Morals." *Harvard Law Review* 71, no. 4 (1958): 593–629.
- Hobbes, Thomas. *Elementa philosophica de cive* [Philosophical Aspects of the Citizen]. Amsterdam: Ludovicum Elzevirium, 1647 (in Latin).
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. London: Andrew Crooke, 1651.
- Hoffman, Morris B. "Evolutionary Jurisprudence: The End of the Naturalistic Fallacy and the Beginning of Natural Reform?" In *Law and Neuroscience*, edited by Michael Freeman, 483–504. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Hovenkamp, Herbert J. "Evolutionary Models in Jurisprudence." *Texas Law Review* 64, no. 4 (1985): 645–85.
- Jacobson, Arthur J. "Law and Order." In *Habermas on Law and Democracy: Critical Exchanges*, edited by Michel Rosenfeld and Andrew Arato, 190–206. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Kant, Immanuel. *Kritik der praktischen Vernunft* [Critique of Practical Reason]. Riga: Hartknoch, 1788 (in German).
- Kelsen, Hans. *General Theory of Law and State*. 1945. Reprint, Abingdon: Routledge, 2017.

- Kopieichykov, Volodymyr. *Narodovlastie i lichnost'* [Democracy and Personality]. Kyiv: Ukraina, 1991 (in Russian).
- Lacey, Nicola. "Philosophy, Political Morality, and History: Explaining the Enduring Resonance of the Hart-Fuller Debate." *New York University Law Review* 83, no. 4 (2008): 1059–87.
- Locke, John. *Two Treatises of Government*. London: Awnsham Churchill, 1690.
- Maksymov, Sergiy. "Shcho ye pravo? Kliuchovi momenty kontseptsii pravovoi realnosti [What is Law? Key Points of the Concept of Legal Reality]." *Filosofia prava i zahalna teoriia prava* 1–2 (2016): 343–51 (in Ukrainian).
- Mitchell, Brian P. "Debt and Sovereignty: The Lost Lessons." *Humanitas* 24, no. 1–2 (2011): 93–100.
- O'Neil, Cathy. *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown Publishers, 2016.
- Petryshyn, Oleksandr. "Problemy sotsializatsii prava ta sotsiolohizatsii yurysprudentsii [Issues Related to Socialization of the Law and Sociologization of Jurisprudence]." *Pravo Ukrainy* 9 (2013): 86–102 (in Ukrainian).
- Rabinovych, Petro. "Svoevremennost' v prave [Timeliness in the Law]." *Voprosy teorii gosudarstva i prava* 9 (1991): 55–62 (in Russian).
- Radutnyi, Oleksandr. "Subiektnist shtuchnoho intelektu u kryminalnomu pravi." ["Artificial Intelligence as the Subject of Criminal Law."] *Pravo Ukrainy* 1 (2018): 123–36 (in Ukrainian).
- Rawls, John. *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999.
- Satokhina, Nataliia. "Vzaiemne vyznannia u pravi. Dosvid nemozhlyvoho [Mutual Recognition in Law. Experience of Impossible]." *Filosofia prava i zahalna teoriia prava* 1–2 (2016): 170–81 (in Ukrainian).
- Sheliazhenko, Yurii. "Avtonomne znachennia verkhovenstva prava [Autonomous Meaning of the Rule of Law]." *Almanakh prava* 8 (2017): 292–5 (in Ukrainian).
- Sheliazhenko, Yurii. "Computer Modeling of Personal Autonomy and Legal Equilibrium." *Advances in Intelligent Systems and Computing* 765 (2019): 74–81.
- Sheliazhenko, Yurii. "Evolutsiia avtonomii subyekta prava na primere Obshchestvennoy organizatsii «Avtonomnaya Advokatura» [Evolution of Law Subject Autonomy on The Model of Civic Organization «Autonomous Advocacy»]." *Nauka vchera, segodnya, zavtra* 36, no. 2 (2017): 140–6 (in Russian).
- Sheliazhenko, Yurii. "Mysleni eksperymenty dlia vyivlennia osobystoi avtonomii u pravovii svidomosti [Thought Experiments for Revealing of Personal Autonomy in Legal Conscience]." In *Problemy ta perspektivy formuvannia pravovoi kultury v konteksti suchasnykh sotsialno-ekonomichnykh protsesiv: zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Problems and Perspectives of Formation of Legal Culture in the Context of Contemporary Social and Economic Processes: Collection of Papers Presented at Ukrainian National Scientific Conference], edited by Serhii Savchenko, Ivan Oksiom, and Oleksandr Lysenko, 19–21. Cherkasy: East European University of Economics and Management, 2017 (in Ukrainian).

- Sheliashenko, Yurii. "Osobysta avtonomiia u pravi informatsiinykh tekhnolohii [Personal Autonomy in the Information Technology Law]." *Pravo Ukrainy* 3 (2018): 183–200 (in Ukrainian).
- Sheliashenko, Yurii. "Rozvytok osobystoi avtonomii v istorii prava [Evolution of Personal Autonomy in the Legal History]." *Pravnychy visnyk Universytetu KROK* 25 (2017): 101–12 (in Ukrainian).
- Sheliashenko, Yurii. "Vyznannia avtonomii ob'ektiv ta sub'ektiv prava yak metodychna peredumova teoretyko-pravovykh doslidzhen [Recognition of the Autonomy of Subjects and Objects of Law as a Methodical Requirement to Legal Research]." In *Materialy VIII-ykh naukovykh chytan, prysviachenykh pam'jati akademika V. V. Kopieichykova* [Proceedings of the VIII Scientific Readings, Dedicated to the Memory of the Academician Volodymyr Kopieichykov], edited by Andrii Zavalnyi, Nataliia Lazniuk, and Denys Tykhomyrov, 247–9. Kyiv: National Academy of Internal Affairs, 2018 (in Ukrainian).
- Smorodynskyi, Viktor. "Sudova reforma u konteksti verkhovenstva prava [Judicial Reform in the Context of the Rule of Law]." *Filosofia prava i zahalna teoriia prava* 1–2 (2016): 204–11 (in Ukrainian).
- Stovba, Oleksii. "Dynamichne pravorozuminnia: do pytannia predmetnoi identyfikatsii suchasnoi filosofsko-pravovoi dumky [The Dynamic Understanding of Law: Towards the Objective Identification of the Contemporary Thought in the Field of the Philosophy of Law]." *Filosofia prava i zahalna teoriia prava* 1–2 (2016): 162–9 (in Ukrainian).
- Stovba, Oleksii. *Pravo i chas* [Law and Time]. Kharkiv: Tim Publish Group, 2016 (in Ukrainian).
- Taleb, Nassim N. *Antykrykhist: pro (ne)vrazlyve u realnomu zhytti* [Antifragile: about (in) vulnerable in real life]. Translated by Mykola Klymchuk. Kyiv: Nash Format, 2018 (in Ukrainian).
- Tarasov, Oleh. *Sub'iekt mizhnarodnoho prava: problemy suchasnoi teorii* [The Subject of International Law: Problems of Contemporary Theory]. Kharkiv: Pravo, 2014 (in Ukrainian).
- Tyler, Tom R. *Why People Obey the Law*. New Haven: Yale University Press, 1990.
- Yizhak, Oleksii, and Hennadii Mernikov. "Suchasna systema mizhnarodnykh vidnosyn – stan, vyklyky, zahrozy, mozhlyvi stsenarii [Modern System of International Relations – State, Challenges, Threats, Possible Scenarios]." *Visnyk NAN Ukrainy* 2 (2019): 3–29 (in Ukrainian).
- Yurkevych, Pamfil. *Istoriia filosofii prava. Filosofia prava. Filosofskiy shchodennyk* [History of Philosophy of Law. Philosophy of Law. Philosophical Diary]. Kyiv: Ukrainskyi svit, 1999 (in Ukrainian).

Юрій Шеляженко. Автономно-процесуальна модель права

Анотація. Юриспруденція в Україні та в усьому світі переживає трансформації. Відбуваються глибокі зміни правових систем під впливом економічних, політичних і соціальних факторів. Існують консервативні, революційні та еволюційні напрями правотворчості та праворозуміння. Найбільш перспективним напрямом є еволюційна юриспруденція, вільна від ілюзій незмінності права та одномоментних переворотів. В еволюційній юриспруденції мораль як віра в добро і зло, етика як філософія правил і право як наука про справедливі судження вважаються трьома історичними стадіями розвитку юридичних знань. Еволюція праворозуміння веде до розробки автономно-процесуальної

(прагматичної) моделі права поряд із відомими моделями владної вказівки, суспільного договору, справедливого процесу. У цій моделі сила закону вбачається в єдності з реальністю, невідчужуваності права від життя. Закон у принципі є правилом, яке реалізується саме по собі: закони природи повторюються об'єктами експериментів, людські закони творяться суб'єктами правової культури. Закони природи слід визнати нормами права з перспективою встановлення верховенства права у сфері науки. Методичною передумовою добросовісного дослідження правових процесів є визнання автономії цих процесів та їх елементів, індивідуальних закономірностей їх існування, пізнаної на практиці автономії волі та автономії матерії, а також динамічної природи правових процесів. Особиста автономія дозволяє людині, організації або штучному інтелекту розумними судженнями та діями змінювати status quo на основі внутрішньої логіки правового процесу, що пов'язує дії із наслідками. Правовий прогрес у автономно-процесуальній моделі долає статичність, відчуженість елементів від системи і підсистемне нівелювання верховенства права. Право як справедлива форма свободи дозволяє кожній особі бути агентом верховенства права у своїй сфері компетенції, заощаджуються ресурси правозастосування, відкидається абсолютизація примусу, визнаються недійсними застарілі та нереалістичні норми. Еволюційне балансування свободи та відповідальності, прав і обов'язків створює безпечне, сприятливе для життя та розвитку людини правове середовище.

Ключові слова: розвиток закону; особиста автономія; верховенство права; право і мораль; правовий прогрес; модель права; автономія волі; автономія матерії; об'єкт права; динамічне праворозуміння.

Юрій Шеляженко. Автономно-процесуальна модель права

Анотація. Юриспруденція в Україні і во всем мире переживает трансформации. Происходят глубокие изменения правовых систем под влиянием экономических, политических и социальных факторов. Существуют консервативные, революционные и эволюционные направления в правотворчестве и правопонимании. Наиболее перспективным направлением является эволюционная юриспруденция, свободная от иллюзий неизменности права и одномоментных переворотов. В эволюционной юриспруденции мораль как вера в добро и зло, этика как философия правил и право как наука о справедливых суждениях считаются тремя историческими стадиями развития юридических знаний. Эволюция правопонимания ведет к разработке автономно-процесуальной (прагматической) модели права наряду с известными моделями властного предписания, общественного договора, справедливого процесса. В этой модели сила закона видится в единстве с реальностью, неотчуждаемости права от жизни. Закон в принципе является правилом, которое реализуется само собой: законы природы повторяются объектами экспериментов, человеческие законы творятся субъектами правовой культуры. Законы природы следует признать нормами права с перспективой установления верховенства права в сфере науки. Методической предпосылкой добросовестного исследования правовых процессов является признание автономии этих процессов и их элементов, индивидуальных закономерностей их существования, познанной на практике автономии воли и автономии материи, а также динамической природы правовых процессов. Личная автономия позволяет человеку, организации или искусственному интеллекту разумными суждениями и действиями менять status quo на основе внутренней логики правового процесса, связывающего действия с последствиями. Правовой прогресс в автономно-процесуальной модели преодолевает статичность,

отчужденность элементов от системы и подсистемное нивелирование верховенства права. Право как справедливая форма свободы позволяет каждому человеку быть агентом верховенства права в своей сфере компетенции, экономятся ресурсы правоприменения, исключается абсолютизация принуждения, признаются недействительными устаревшие и нереалистичные нормы. Эволюционное балансирование свободы и ответственности, прав и обязанностей создает безопасную, благоприятную для жизни и развития человека правовую среду.

Ключевые слова: развитие закона; личная автономия; верховенство права; право и мораль; правовой прогресс; модель права; автономия воли; автономия материи; объект права; динамическое правопонимание.

Yurii Sheliashenko. Autonomous Processual Model of Law

Abstract. The jurisprudence experiences profound transitions in Ukraine and worldwide. Legal systems are changing, influenced by economic, political, and social factors. There are conservative, revolutionary, and evolutionary trends arising in law practice and legal thought. The most promising tendency is evolutionary jurisprudence that keeps no illusions of eternal laws and momentarily made changes. In evolutionary jurisprudence, morality as the beliefs about the good and the evil, ethics as the philosophy of rules, and law as the science of fair judgments are considered to be three historical stages of the development of legal knowledge. The evolution of legal thinking leads to the development of an autonomous processual (pragmatic) model of law, along with known models of authoritative command, the social contract, and procedural justice. In the autonomous processual model, the rule of law and the reality are united: the law is inalienable from life. The law is essentially the rule that realizes itself: laws of nature are repeating by objects of experiments, human laws are performing by subjects of legal culture. Laws of nature should be recognized as legal norms with the further establishment of the rule of law in the sphere of science. Valid methods of legal processes research must take into account autonomy of these processes and autonomy of their elements, individual regularities of their existence, practical knowledge of the autonomy of matter and the autonomy of will, as well as dynamic nature of legal processes. Personal autonomy allows the human, organization, or artificial intelligence to change the status quo by reasonable judgments and actions based on the internal logic of the legal process, which links the actions with consequences. Legal progress in the autonomous processual model overcomes the static bias, the alienation of elements from the system and subsystemic erosion of justice. The law as a fair form of freedom allows each person to be an agent of the rule of law in own sphere of competence, saving law enforcement resources, refusing to absolutize coercion, invalidating obsolete and unrealistic norms. Evolutionary balancing of freedom and responsibility, of rights and duties, creates the legal environment, safe and favorable for the successful life and human development.

Keywords: law development; personal autonomy; rule of law; law and morality; legal progress; model of law; autonomy of will; autonomy of matter; object of law; dynamic concept of law.

Одержано / Received 31.05.2019